

**TIMPUL CREAȚIEI SACRE
ÎN *SACROSANCTAE SCIENTIAE INDEPINGIBILIS IMAGO*
DE DIMITRIE CANTEMIR**

*În memoria profesorului
Cornel Mihai Ionescu
(1941–2012)*

DRAGOȘ POPESCU

Abstract. *Time of Sacred Creation in Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago by Dimitrie Cantemir.* The study analyses the structure and the symbolism of The Second Part (*Sacra Vniversi Creatio*) of *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, one of the early works of Dimitrie Cantemir (1673–1724), prince of Moldavia. *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* was written in Latin, around the year 1700, at Constantinople, where Cantemir was a hostage of the Sultan. Unfortunately, the work remained unpublished for 200 years. Its goal was to defend the Christian Orthodox religion in front of the various attempts to infiltrate in it several ideas taken from Catholicism at that time. Those ideas of Western Scholasticism, referring to time and nature, were inspired by Aristotle. With the purpose of rejecting that transfer from an unchristian doctrine to Christianity, transfer which was unacceptable for the Church Fathers, Cantemir made use of the work of Jan Baptist Van Helmont, Protestant thinker, who was openly against Aristotle. We argue that Dimitrie Cantemir strictly utilized the terminology of Van Helmont, not the substance of his thinking. The purpose of the borrowed terminology was to avoid using the Aristotle's terms in a Christian explanation of the Holy Creation.

Keywords: The Six Days of Creation (*Hexaemeron*), Aristotelianism, Scholasticism, Christian Orthodox theology, time and duration.

**ASUPRA SCOPULUI LUCRĂRII
*SACROSANCTAE SCIENTIAE INDEPINGIBILIS IMAGO***

Se spune că au și cărțile soarta lor. *A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine*, lucrarea de tinerețe a principelui Dimitrie Cantemir – care reprezintă, totodată, și prima scriere filosofică românească originală – n-a avut, până în vremea noastră, o soartă de invidiat. Scrisă la Constantinopol în jurul anului 1700, a căzut mai întâi, cu totul, pradă uitării pentru mai bine de un secol și jumătate, cât a zăcut îngropată în arhivele friguroasei Rusii. A fost redescoperită într-un moment de entuziasm – al nașunii române care-și recucerea independența – și, după o altă jumătate de veac, a reintrat în circulație printr-o editare total neprofesionistă; a suferit apoi de pe urma unor interpretări defectuoase. Cu toate acestea, rămâne o lucrare importantă pentru gândirea românească, meritând să-și reocupe locul care i se cuvine între operele fundamentale ale acesteia.

Că *merită* un loc de seamă între scrierile filosofice românești n-ar fi trebuit poate demonstrat dacă eclipsa îndelungată în care a intrat nu ar fi avut loc. Însă, din păcate, ca și în cazul altor scrieri cantemiriene, lenta ieșire la lumină a *Sacrosanctae scientiae*... îl pune pe cititorul de azi dinaintea unor idei și imagini destul de nefamiliare, îndrumându-l cu ușurință pe cărări întortocheate. „Modernizarea” forțată a acestor idei și imagini este prilej de înțelegere eronată.

Înainte de a examina ideile și imaginile din *A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine*, se cuvine să reconstituim intențiile care au stat la baza scrierii ei. Trebuie să o spunem dintru început: aceste intenții au fost formulate explicit de către autor, dar nu au fost accesibile cititorilor până în pragul secolului XXI. Și aceasta deoarece epistola dedicatorie, redactată de Cantemir pentru a fi așezată în fruntea scrierii sale, s-a rătăcit printre hârtiile aduse de Gr. Tocilescu din Rusia, cu ocazia misiunii sale recuperatorii încredințate de Academia Română, și a fost redescoperită și publicată abia recent¹. Această dedicație – în fapt, o rugăciune – dezvăluie eforturile neîntrerupte ale tânărului prinț filosof de a intra în posesia cunoașterii Eternei Raze a Splendorii Supracerești a Tronului Dumnezeiesc, ceea ce este, de altminteri, cu neputință în lipsa iluminării, de către Acesta, a întunecatului intelect omenesc al autorului². Ea se înfățișează Creatorului lumii ca o cerere lipsită de orice cutezanță, dar plină de dorința învățării în acea Lumină care alungă tenebrele ignoranței. Lumina dumnezeiască invocată va reînsufleți intelectul toropit de simțuri, pentru ca acesta să se poată îndrepta către Dumnezeu, adorându-l în curăția duhului (*pure spiritualiterque*).

Principele filosof își afirmă astfel cu putere credința creștin ortodoxă. Această credință nu este doar o credință, separată de cunoașterea aflată în raporturi mai mult sau mai puțin accidentale cu ea, ci izvorul cunoașterii autentice, care este opusă cunoașterii bazate pe simțuri.

Astfel, în pofida diferitelor interpretări de până acum, lucrarea lui Cantemir nu este o lucrare „științifică” în sensul modern al cuvântului, ci o scriere „metafizică”³. Nu cercetarea naturii după alcătuirea ei este scopul cărții, ci cercetarea creației lui Dumnezeu după puterile modestului intelect omenesc. Meritul principal ce poate fi

¹ *A Dio Pater – Dedicatoria și Index Rerum al Sacrosanctae scientiae indepungibilis imago* au fost publicate în anul 2003 în revista „Archaeus, Études d'histoire des religions”, VII, nr. 3–4, p. 245–269. Ediția operei cantemiriene, publicată recent în Italia (Dimitrie Cantemir, *L'immagine irraffigurabile della Scienza Sacro-Santa*, a cura di Vlad Alexandrescu, Traduzione di Igor Agostini e Vlad Alexandrescu, Introduzione e note di Vlad Alexandrescu, Edizione critica del testo latino di Dan Slușanschi e Liviu Stroia, Milano, Le Monnier Università, 2012, p. 62 – ediție în continuare prescurtată *I*), conține și aceste două texte.

² „...Radium Supraqamaeterni et inaccesibilis Tui Splendoris e Supracaelesti Maiestatis Tuae Throno demitte et tenebricosam obscuramque inutilis famuli tui Intellectus scintillam illuminato!” – *I*, p. 82.

³ Dacă prin „metafizică” înțelegem știința aristotelică a primelor principii, lucrarea lui Cantemir nu este o metafizică. Dacă o înțelegem ca știința creștină a primelor principii, titlul dat scrierii în prima ediție în limba română ar putea fi acceptat (vezi și *infra*).

atribuit scrierii *A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine* nu este, așadar, de a fi o primă anticipare, la noi, a științei moderne, ci de a fi o apărare, cu mijloacele filosofiei, a credinței creștin ortodoxe. Demersul său nu este o noutate, literatura de acest tip nefiind o raritate în cultura bizantină; nou este doar apelul la aparatul terminologic vanhelmontian.

De fapt, Cantemir este chiar un adversar declarat al noii științe a naturii. O asemuiește cu arta înșelătoare a picturii care, spre deosebire de știința autentică, utilizează „colorile pe cari le-ai cumpărat în prăvăliile diversității”⁴, redând, cu alte cuvinte, prin conceptele (simbolic: colorile) ei, o imagine ireală pe un fond care o respinge („pânza pe care ți-ai pus-o dinainte”⁵, ceea ce simbolizează cadrul sensibil al lumii). Fondul este „o materie deșartă” (*materiam vanam*), conceptele (colorile) „o formă fără formă” (*formam informem*). Golul materiei (ontic-privativ) și informul formei (logic-negativ) nu pot coexista, căci sunt, *a priori*, inexistente; coexistența lor, acceptată doar ipotetic (simbolic: „făcându-l să participe din amândouă sexele”⁶, adică dându-i un statut ambiguu și amestecat), conduce la imaginea unei științe corcice, pestrițe, care contravine simplității adevărului⁷.

Respingerea, de către tânărul filosof, a științei senzitive dovedește deci o poziție mai radicală decât cea, analoagă, a lui Platon, față de „născocitorii de imagini”. Căci pentru Platon, deși cu greutate, gândirea rămânea capabilă încă să se ridice de una singură până la Adevăr; pentru Cantemir, intelectul nu poate ieși, de unul singur, din capcana simțurilor. Intelectul (sau „cea de-a treia operație a minții” – „*tertia mentis operatio*”) este constrâns să înainteze pe urmele operațiilor anterioare (simțirea, fantezia – imaginația) și nu se poate dezlega de unul singur de ele; intelectul pur nu este o înzestrare naturală a omului; pentru a accede la el e nevoie de ajutorul divin. Or, știința naturii se dispensează, odată cu nevoia acestei intervenții, și de posibilitatea atingerii Adevărului.

Încercarea de a înțelege puțin mai detaliat motivele reacției cantemiriene contra noii științe senzitive ne constrânge să ne îndreptăm și asupra contextului intelectual constantinopolitan, în care se găsea aruncat autorul, ostatic al sultanului încă din 1693. Aici, învățământul organizat de Patriarhia ortodoxă continua linia deschisă de Teofil Corydaleu, savant grec format în Italia, în mediul catolic al Universității din Padova, într-o epocă în care scolastica încerca din răspuțeri să integreze recente rezultate ale cercetărilor din domeniul geografiei, fizicii, astronomiei în propriul sistem de proveniență aristotelică. Cantemir, educat la Iași de Ieremia Cacavela, ale cărui cunoștințe fuseseră dobândite într-un mediu protestant, percepe ideile vehiculate de corydaleenii contemporani cu el drept imixțiuni, nedecarate pe față, ale „latinilor” în chestiuni, dincolo de orice revizuire, ale

⁴ Dimitrie Cantemir, *Metafizica*, din latinește de N. Locusteanu, cu o prefață de Em. C. Grigoraș, Editura „Ancora” S. Benvenisti & Co., 1927 – în continuare prescurtată *M*, p. 34.

⁵ *M*, p. 34.

⁶ *M*, p. 35.

⁷ Simplitatea adevărului, perfecțiunea sa neamestecată, este o temă preluată de gânditorii creștini din cultura greacă și aplicată chiar raportului dintre doctrina creștină și filosofii profane.

ortodoxiei. Dimpotrivă, ideile provenite din nordul protestant european, pe filiera lui Cacavela, îi apar ca fiind mai demne de încredere, potrivite unei prelucrări proprii. În scrisoarea adresată dascălului său, rămas în Moldova, inclusă în *A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine*, principele își compară surghiunul pe malurile Bosforului cu robia egipteană, enumerând, printre necazurile de care este chinuit, și pe acela de a fi pus în fața unor științe ale căror axiome sunt divergente și ale căror doctrine, deși mult diferite între ele, nu oferă niciuna certitudinea urmărită⁸. Soluția tânărului filosof este una singură: „dela știința sensitivă trebuie să-și ia rămas bun, (...) de oamenii de știință sensitivă trebuie să fugă”⁹. Faptul că, respingând știința sensitivă și pe oamenii ei, Cantemir îmbrățișează aparatul conceptual al lui Van Helmont, ostil și el aristotelismului scolastic, le-a prilejuit interpretelor operei sale constatări eronate cu privire la intrarea lui în sfera de influență a teosofiei. Cantemir n-ar fi mers curajos până la capăt pe noul drum deschis de științele moderne ale naturii, rămânând prizonierul speculațiilor teosofice, infirmate apoi pe calea experimentului.

Retragerea din fața științei sensitive, ca și cea din fața oamenilor acestei științe, nu este însă defel o capitulare. Este, de fapt, o regrupare în vederea unei apărări mai energice a Adevărului, o reconsiderare a terenului pe care se duce bătălia, precum și a adversarilor (dintre care unii se înfățișează ca falși prieteni ai Adevărului). Familiarizarea lui Cantemir cu lucrările lui Van Helmont, din opera căruia a alcătuit o colecție impresionată de extrase (peste opt sute de pagini) și i-a închinat o *Laudă către izvoditoriu și către virtutea învățaturii lui*¹⁰, are ca scop asimilarea acelor instrumente susceptibile de a-i combate eficient pe adepții științei senzitive, dar nu implică adoptarea, de către tânărul filosof, a poziției acestuia. Este o situație asemănătoare cu cea a împrumutului cantemirian din lucrările lui Wissowatius în *Divanul* publicat cu puțin timp înainte la Iași: preluarea unor largi fragmente ale acestuia nu are drept consecință aderarea autorului moldovean la doctrina unitariană.

⁸ Divergențele dintre diferitele orientări în cadrul ortodoxiei contemporane lui Dimitrie Cantemir, alimentate nu doar de scopuri strict doctrinare, ci și de intenții politice, mai mult sau mai puțin mărturisite, fac ca poziția luată de Cantemir în *Sacro-sanctae scientiae indepugnabilis imago* să nu poată fi înțeleasă pe deplin fără a se ține cont și de ele. Putem să ne limităm aici la constatarea că, în calitate de fiu de domnitor pământean și de pretendent la tronul Moldovei legitimat de cutumele moldovenești, Cantemir se va plasa firesc de partea orientării care susținea, pe plan politic, continuarea rezistenței față de Imperiul otoman. Aceasta era orientarea promovată de cei care au optat pentru apropierea de gândirea europeană protestantă. Adepții unei „colaborări” cu Poarta (spre exemplu, Mavrocordatii și susținătorii lor) s-au plasat de partea gândirii catolice, căutând susținerea puterilor catolice europene, interesate pe atunci de pacea cu turcii.

⁹ *M*, p. 22.

¹⁰ Redactată atât în latină, cât și în română, această *Laudă către izvoditoriu...*, urmată de un cuvânt în latină (*Lectori amico*), a fost cunoscută cercetătorilor operei cantemiriene, spre deosebire de textele la care ne-am referit în nota 1. Ea previne exagerarea influenței lui Van Helmont asupra tânărului Cantemir. Adversitatea teosofului bruxellez față de logică, de pildă, nu e împărtășită de Cantemir care, pe când utiliza terminologia vanhelmontiană, se ocupa și cu studiul logicii aristotelice. Acceptarea logicii Stagiritului nu este deloc condiționată de acceptarea metafizicii, fizicii sau cosmologiei aristotelice, iar Cantemir pare a fi înțeles destul de bine acest lucru.

**DESPRE STRUCTURA ȘI SIMBOLISMUL CĂRȚII A II-A,
CREAȚIUNEA SACRĂ A UNIVERSULUI**

Cartea a II-a, *Creațiunea sacră a Universului (Sacra Vniversi Creatio)* din *A științei sacro-sancte...*, este alcătuită din treizeci și trei de capitole. Numărul capitolelor nu poate fi întâmplător, cifra având o semnificație importantă în simbolistica creștină¹¹.

Subiectul acestei părți a lucrării lui Cantemir este dat de cartea biblică a *Facerii*, care va fi examinată din perspectiva teologo-fizicii. Tratatul subiectului se realizează cu ajutorul Carității, mesagerul divin care însoțește eforturile de cunoaștere ale tânărului filosof; nu avem de-a face cu un parcurs rațional independent al subiectului cunoscător: pretenția că omului i-ar sta în putere o cunoaștere independentă valabilă este o cutezanță față de Creator. Rezultatul, cunoașterea, îi apare omului numai ca „umbre simbolice” ale „adevărului singur și simplu”¹² inaccesibil creaturii.

Aceste „umbre simbolice” solicită câteva precizări. În cultura creștină a Bizanțului, exegeza primelor capitole ale *Facerii*, ca și exegeza biblică în general, a stat sub semnul combinării metodei alegorice cu cea istorico-gramaticală¹³. Sf. Ambrozie al Milanului, Sf. Chiril al Ierusalimului, Sf. Vasile cel Mare, Sf. Ioan Gură de Aur sunt autoritățile ortodoxiei în ceea ce privește comentarea primelor capitole ale *Facerii*. Exegeza lor ridică deseori dificila problemă a raportului dintre moștenirea filosofică a elenismului cu privire la geneza și structura lumii și perspectiva creștină. Să dăm o ilustrare. În *Comentarii la Hexaemeron*, Sf. Vasile cel Mare, referindu-se la problema creației *ex nihilo*, spune: „Dacă materia este nefăcută, urmează mai întâi că este de aceeași cinste cu Dumnezeu și trebuie să fie învrednicită cu aceeași prețuire. Dar poate fi, oare, o mai mare lipsă de credință ca aceea de a da materiei fără de însușiri, fără de chip, urâtă în cel mai înalt grad, urâtenie nespūsă (...) de a da, deci, materiei aceeași cinstitoare ca și înțeleptului, puternicului și preabunului Creator și Ziditor al universului? În al doilea rând, dacă materia a fost atât de capabilă încât să primească toată știința lui Dumnezeu (...)

¹¹ Diviziunea ar putea fi expresia simbolică – prin evocarea numărului de ani petrecut printre oameni de către Mântuitor – a împlinirii mesajului Vechiului Testament prin cel Nou. Sf. Chiril al Alexandriei, susținând această idee, pune în antiteză vechea Lege cu cea Nouă, recurgând cu privire la aceasta din urmă la simbolul oglinzii, pe care-l utilizează și Cantemir: „Mîințele iudeilor, fiind încă groase, puteau suporta cele din afară ale legii, adică cele arătate numai prin literă; dar nu puteau suporta și prinde nicidecum cele ascunse în lăuntru și așa zicând, fața adevărată a înțeleșurilor”; în schimb: „precum *cei ce privesc în oglindă văd chipul și figura lucrului adevărat, dar nu însuși lucrul*, în același mod socotesc că cei ce doresc să vadă frumusețea viețuirii în Hristos, folosindu-se de lege ca de o oglindă, văd ceea ce doresc. Pentru că *trecând de la chipul lucrurilor la adevărul oglinzit de el, vor cunoaște limpede ceea ce-i potrivit și e bine plăcut lui Dumnezeu*” – Sf. Chiril al Alexandriei, *Scrieri*, Partea întâia, *Închinarea în Duh și Adevăr*, traducere, introducere și note de Pr. prof. dr. D. Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p. 17, sublinierile ne aparțin.

¹² *M*, p. 58.

¹³ Cf. B. Tatakis, *Filosofia bizantină*, traducere de E.F. Tudor, studiu introductiv și postfață de V.A. Carabă, Editura Nemira, București, 2010, p. 51–55.

atunci materia este îndestulătoare prin ea însăși să acopere toată puterea de gândire a lui Dumnezeu. Iar dacă aceia spun că materia este inferioară lucrării lui Dumnezeu, și așa învățătura lor se va preface într-o blasfemie și mai nesocotită, pentru că din pricina defectuoșității materiei Dumnezeu n-ar mai fi putut face și lucra propriile Sale opere”¹⁴. Eternitatea materiei, capacitatea ei intrinsecă de a se supune formelor și inferioritatea ei în raport cu divinitatea sunt teze ale filosofiei grecești, comune atât platonismului, cât și aristotelismului. Exegeza creștină a *Facerii* le va respinge pe toate. Tendința de elenizare a celei dintâi cărți biblice nu a dispărut însă cu totul din cultura bizantină, fiind necesară o permanentă reconsiderare a poziției Bisericii față de filosofia greacă. Cum vom vedea însă *infra*, analizând structura Cărții a II-a a *Sacrosanctae scientiae...*, cele trei teze menționate fac obiectul criticii acerbe a lui Cantemir. O filosofie care le acceptă, pe toate sau separat, nu poate fi luată în serios de prințul filosof.

Tradițional, vechile filosofii ale Greciei n-au fost recunoscute niciodată drept perfect compatibile cu textul biblic¹⁵. Filosofia profană, adică moștenirea filosofică a elenismului, este valabilă doar întrucât nu contrazice revelația, transformându-se în vorbărie arogantă¹⁶. Consecvent tradiției, Cantemir va respinge și el viziunea filosofică a eternității materiei, a receptivității ei *a priori* față de forme și a imperfecțiunii creației.

Pe de altă parte, interpretarea strict fiziclistă a *Facerii* nu poate fi, de asemenea, acceptată. Ea ar fi echivalentă cu reținerea doar a sensului exterior al Vechiului Testament, a literei lui. „Umbrele simbolice” care reflectă adevărul simplu exclud simultan sensul literal al Vechiului Testament și noțiunile filosofice grecești. Teologo-fizica este doctrina creștină a creației lui Dumnezeu.

Apa elementală, lipsită de cele trei dimensiuni ale corpurilor, de neconceput cantitativ, calitativ, nelocalizabilă, cea dintâi „umbră simbolică” apărută în intelectul filosofului (Cartea a II-a, cap. III), nu este așadar nicidecum materia primă a lumii, iar separatorul ei, spiritul (în terminologia vanhelmontiană: blas), nu este forma imprimată în această materie primă. Apa elementală este numită de Cantemir, pe urmele lui Van Helmont, „chaos” sau „gaz de apă” în absența, din limba greacă și latină, a echivalentului pentru ebraicul *tohū wā-bohū*, tot așa cum, în absența unui echivalent pentru *šamaiin* (plural ebraic, *šamaym* desemnează în *Facerea* masoretică

¹⁴ Sfântul Vasile cel Mare, *Scrieri*, Partea întâia, *Omilii la Hexaemeron*, *Omilii la Psalmi*, *Omilii și cuvântări*, traducere, introducere, note și indici de Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986, p. 85–86.

¹⁵ Cf. J. Meyendorff, *Teologia bizantină, Tendințe istorice și teme doctrinare*, ediția a II-a revizuită, traducere și cuvânt înainte de pr. prof. dr. Al.I. Stan, Editura Nemira, București, 2011, p. 194, arată că respingerea elenismului (platonismului) a avut loc încă de la condamnarea lui Origen (533), și în chip explicit la sinodul din anul 1081: „Acel κόσμος νοητός, «lumea inteligibilă» platonice, a trebuit să fie respins, întrucât reprezenta o realitate eternă în afara lui Dumnezeu, atât impersonală, cât și ființială, și care ar fi mărginit libertatea absolută a actului creator, ar fi exclus creația din nimic (*ex nihilo*) și ar fi tins să diminueze realitatea «substanțială» a creației văzute, considerând-o numai ca o umbră a realităților veșnice”.

¹⁶ B. Tatakis, *op. cit.*, p. 21.

„cerurile”; Cantemir îi reține sensul de „tărie” – căci are virtutea de a însănătoși, a întări), se utilizează termenul „cer”. Terminologia teologo-fizicii este, așadar, convențională; „gaz” și „blas” sunt doar cuvinte, nu sunt legate esențial de realitățile la care se referă. Ea este însă preferabilă terminologiei filosofice clasice, care poate produce confuzii, deoarece noțiunile acesteia (precum *formă*, *materie* etc.) evocă pseudo-realități (la nivelul chestiunii Creației) greu de ocolit.

Uneori, umbrele simbolice denotă sensuri opuse față de cele curente în limbajul profan. Este cazul „întunecului” senzitiv dinaintea creației luminii, care este, de fapt, Lumina Necreată.

În acest context interpretativ, cele șase zile ale Creației alcătuiesc o unitate distinctă de succesiunea temporală a naturii. Mișcarea înlăuntrul acestei unități se deosebește de mișcarea naturală, dar în funcție de ea se delimitează zilele Creației. Actul separației (cf. *Facerea*, 1, 4), amintit mai sus, inițiază Creația și reprezintă, totodată, prima zi a acesteia. Temporalitatea Creației este, în genere, „timp în eternitate”, Dumnezeu însuși fiind cel ce numește lumina „zi” și întunericul „noapte”; zilele și nopțile Creației nu se datorează mișcării corpurilor cerești, nici înainte de crearea acestor corpuri, nici după ce, în cea de-a patra zi, ele au fost create.

Prima zi are, în plus, la Cantemir, o trăsătură aparte, unică: lumina primei zile (*Lux*) nu doar creează prima zi, ci și *purifică* întreaga serie a creaturilor, înainte ca acestea însele să fi fost create, prin preluarea, de către Fiul, a corpului senzitiv și prin faptul că Acesta s-a iluminat „pe sine cu splendoarea divinității sale”¹⁷.

Vom așeza în continuare, în paralel, în stânga tabelului de mai jos, evenimentele relatate în cartea biblică a *Facerii* și, în partea dreaptă a tabelului, expunerea acestora din perspectiva Cărții a II-a, *Creațiunea sacră a Universului*, din *A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine*, cap. III–XX, a lui Dimitrie Cantemir, pentru a evidenția efortul acestuia de a respecta cât mai fidel faptele relatate în scrierea sacră:

Ziua întâi

Facerea

– „Să fie lumină!”; Dumnezeu separă lumina de întuneric (1, 1–5).

A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine

– Separarea apei elementale (gaz – apă) de către spirit (blas – „corp activ, dar care nu se poate amesteca”, diferit de aerul în sens obișnuit);
– Crearea „locului”, distinct de spațiu, înțeles ca „până unde creatura este necesar să trebuiască a fi undeva după creator”;
(Cartea a II-a, cap. III–VII).

¹⁷ *M*, p. 67. Această „purificare” sau sfințire a creaturii este o trăsătură doctrinară specifică numai ortodoxiei (cf. J. Meyendorff, *op. cit.*, p. 199–202).

Ziua a doua Facerea

– Separarea apelor; crearea cerului (1, 6–8).

A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine

– Crearea firmamentului (cerului) prin interpunerea aerului primordial între ape;
– Crearea globului „apelor inferioare” (mărilor);

(Cartea a II-a, cap. VIII).

Ziua a treia Facerea

– Crearea uscatului și mărilor; crearea vegetației (1, 9–13).

A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine

– Prin compresiunea apelor subcerești atomii apelor se condensează și se creează globul pământului; mișcările de compresiune sunt supranaturale, nu fizicale;
– Este creat Archaeus, artizanul speciilor, puterea generatoare; el generează regnul vegetal;

(Cartea a II-a, cap. XI).

Ziua a patra Facerea

– Crearea „luminătorilor” (mare și mic), a zilei și nopții (1, 14–19).

A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine

– Distribuirea lui *Lux* în *lumen* (lumina naturală, creată);
– Stabilirea funcțiilor: funcția Soarelui este de a culege lumina universală și a încălzi arheii locali; funcția Lunii este de a purifica apa elementală și de a „prezida” în arhei; funcția celorlalte astre este de a organiza temporalitatea naturală;

(Cartea a II-a, cap. XII–XIV).

Ziua a cincea Facerea

– Crearea animalelor acvatice și zburătoarelor (1, 20–23).

A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine

– Arheii acvatice produc speciile viețuitoarelor de apă și zburătoarelor;

(Cartea a II-a, cap. XV).

Ziua a șasea Facerea

– Crearea animalelor terestre, sălbatice și domestice (1, 24–25);

– Crearea omului (1, 26–28);

– Omului i se dă stăpânirea asupra pământului și viețuitoarelor lui (1, 29–31).

A științei sacro-sancte de nezugrăvit imagine

– „Elementul curat al apei”, sub influența arheilor, produce, în straturile profunde ale pământului, metalele și mineralele, la suprafață viețuitoarele terestre (diurne și nocturne);

– Omul este creat ca urmare a „sfatului Sfintei Treimi”; corpul material al lui Adam nu este element pur, dar reprezintă culmea materialului;

– Corpul material al Evei provine din cel al lui Adam;

– Adam și Eva au același chip imaterial și sunt părtași la aceeași formă de nemurire;

– Omul este așezat în Paradis, toate create înaintea lui fiind pregătite să-l slujească;
(Cartea a II-a, cap. XVI–XX).

Cum se poate observa din sumara sistematizare de mai sus, gazul, blasul, atomii, arheii sunt noțiuni menite să slujească formulării într-un limbaj obișnuit a evenimentelor pe care Cartea sacră le relatează în propriul limbaj, simultan literal și spiritual. Termenii teosofiei lui Van Helmont devin, la Cantemir, simboluri, convențional atribuite unor situații cărora nu li se poate atribui vreo noțiune a filosofiei profane. Ei nu înlocuiesc nicidecum textul sacru asupra Creației, ci doar îi transpun mesajul într-un limbaj capabil să îndeplinească o funcție dublă.

În calitate de simbol, gazul, arheul etc. poate primi fie sensul literal, fie pe cel spiritual al textului sacru, spre deosebire de ideea, forma și materia filosofiei profane, care nu mai pot accepta ambele sensuri, datorită uzurii la care le-a supus utilizarea profană. Astfel, Cantemir poate să evite extinderea, asupra timpului Creației sacre, a investigațiilor filosofiei naturii, ale căror puncte de plecare nu se găsesc în revelație, ci în intelectul dominat de senzitiv care a pus anterior bazele filosofiei grecești. În schimb, pornind de la termenii preluați din opera lui Van Helmont, este posibilă înțelegerea spirituală a celor șase zile ale Creației, dar, simultan, și utilizarea lor literală, în scopul studiului naturii, a creaturii. Teoria „dublului adevăr”, vehiculată la vremea când Cantemir își desfășura activitatea, este implicit respinsă: nu adevărul este dublu, termenii în care este exprimat au sensuri diferite, opuse.

Capitolele XXI–XXXIII sunt dedicate episoadelor biblice ale păcatului lui Adam și alungării sale din Paradis. Terminologia vanhelmontiană nu-i mai este necesară în aceste capitole principelui filosof.

Remarca generală pe care o facem cu privire la terminologia vanhelmontiană din cele șaptesprezece capitole ale celei de-a doua cărți a *Sacrosanctae scientiae...*

este că utilizarea acesteia are ca scop principal evitarea recurgerii la cea tradițională, de proveniență filosofică. În capitolele XVII și XVIII, de altfel, sunt combătute explicit noțiunea platonice de *idee* și cele aristotelice de *formă* și *materie*, tocmai fiindcă ele permit viziuni asupra creației care nu concordă cu cea creștin ortodoxă. Posibilitatea de a resemnifica noțiunile în chestiune este exclusă; create de filosofia profană, aceste noțiuni nu vor putea fi niciodată despărțite complet de originea lor. Doctrina creștină trebuie să renunțe la ele.

Potrivit lui Cantemir, ea trebuie să vadă în orice produs al naturii:

- a. ceva provenit din elementul apei¹⁸;
- b. care a primit un impuls prin fermentul local și
- c. este încadrat arheal în propria specie¹⁹.

Or, ideile lui Platon sunt eterne, nu provin din ceva, iar „apetitul pentru primirea formelor”²⁰ aristotelic, ca să luăm doar un exemplu dintre cele înșirate de Cantemir, implică o preexistență inacceptabilă a principiilor.

Între Cartea a II-a, despre Creația sacră, și Cartea a III-a, care tratează despre progresul *natural* al Creației există o cezură. Păcatul și degradarea subsecventă a culmii Creației, omul, inițiază un nou ciclu al dezvoltării lumii, față de care primele șase zile rămân deosebite, temporal, dar și spațial.

TIMPUL CREAȚIEI SACRE ȘI TIMPUL COMUN

Capitolul XXI al Cărții a II-a a *Sacrosanctae scientiae*... identifică în știința intelectuală și naturală originea sciziunii dintre Timpul Creației Sacre și timpul natural. Lucifer îi transmite Evei „logica, adevăra arta de a afla știința prin simțuri”²¹, dând spîței omenești, odată cu raționarea, și posibilitatea de a raționa sofistic și, ca urmare a încălcării poruncii divine, permițând „intrarea morții în natura omenească”²². Încălcarea poruncii divine produce diferențierea între prezentul perpetuu al zilelor Creației și temporalitatea comună, trecut – prezent – viitorul rezervat de atunci înainte lumii, până la sfârșitul acesteia, când cele două temporalități vor fuziona iarăși²³.

Cosmologia cantemiriană nu este, așadar, o disciplină subordonată fizicii. Începutul naturii nu are nimic natural. Cele șase zile ale creației nu sunt anterioare temporal față de restul succesiunii temporale. Ele sunt, dintr-o perspectivă neutră, „contemporane” lumii, dar și exterioare față de ea. Creația nu s-a încheiat și nu se încheie, din această perspectivă, niciodată, numai creaturile sunt finite în propriul lor orizont temporal. Exilul lui Adam este un exil din „timpul în eternitate” în care a fost creat, fiindu-i însă făgăduită întoarcerea în acesta.

¹⁸ Elementul apei nu trebuie, firește, confundat cu omonimul său din diversele filosofii ale naturii antice sau moderne.

¹⁹ *M*, p. 87.

²⁰ *M*, p. 88.

²¹ *M*, p. 99.

²² *M*, p. 111.

²³ *M*, p. 119.